

પ્રસ્તાવના

શ્રીમતી રાણી ચંદનો જન્મ 1912માં પૂર્વ બંગાળમાં થયો. 1927માં તેઓ શાંતિનિકેતન આવ્યાં. ત્યાં કલાભવનમાં આચાર્ય શ્રી નંદલાલ બસુ પાસે ચિત્રકળાની તાલીમ લીધી. કવિગુરુ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં તેઓ નિકટનાં સ્નેહીજન હતાં. એમના પતિ શ્રી અનિલકુમાર ચંદ રવીન્દ્રનાથના સેક્રેટરી હતા.

રવીન્દ્રનાથના સૂચનથી રાણી ચંદ શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર પાસે કલકત્તા જઈ એમના કુટુંબની અને ગત જમાનાની વાતો સાંભળી લાખી લેતાં. પરિણામસ્વરૂપે ‘ઘરોઆ’ અને ‘જોરાસાંકોર ધારે’ પાછળથી પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થયાં.

રવીન્દ્રનાથની છેલ્લી માંદગીમાં છેક સુધી તેઓ એમની પાસે રહ્યાં અને એમની સંભાળ લીધી. ગુરુદેવ સાથેની વાતચીત, ચર્ચા, પ્રસંગોની નોંધ કરતાં જતાં. ‘આલાપચારી રવીન્દ્રનાથ’, ‘ગુરુદેવ’ પુસ્તકો એની ફલશ્રુતિ છે. તે ઉપરાંત ‘શિલ્પીગુરુ અવનીન્દ્રનાથ’, ‘ગુણકુંભ, હિમદ્વીપ’, ‘અમાર માર બાપેર બાડિ’ વગેરે એમનાં પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો છે.

તેઓ રવીન્દ્રભારતી સોસાયટી તરફથી સન્માનિત થયેલાં છે. તે ઉપરાંત પશ્ચિમ બંગાળ ગવર્નમેન્ટ તરફથી એમને રવીન્દ્ર પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલો છે.

અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર: મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના નાના ભાઈ ગિરીન્દ્રનાથ ટાગોરના પુત્ર ગુણેન્દ્રનાથના અવનીન્દ્રનાથ સૌથી નાના પુત્ર. એમના મોટા ભાઈ ગગનેન્દ્રનાથ ખૂબ મોટા ચિત્રકાર હતા. ભારતના કળાજગતમાં પહેલી વાર તેઓ ક્યુબિઝમ લઈ આવ્યા.

જે વખતે (મા) ભારતની ચિત્રકળા પ્રાણહીન અને ડેકોરેટિવ થઈ ગઈ હતી ત્યારે ભારતીય ચિત્રકારો પાશ્ચાત્ય ચિત્રોની નકલ કરવામાં ગૌરવ અનુભવતા હતા, તે વખતમાં અવનીન્દ્રનાથે ભારતીય મિનિયેચર પેઈન્ટિંગની પ્રણાલીમાં કંઈક નવું આપ્યું. વેસ્ટર્ન અને ઓરિયેન્ટલ ટેક્નિકનો સમન્વય કરી પોતાની આગવી શૈલી વિકસાવી, જે બેંગોલ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ તરીકે જાણીતી થઈ અને સમગ્ર દેશમાં એની અસર પડી. ચિત્રકળાની સાથે સાથે રવીન્દ્રનાથનું લાકડાનું સુંદર શિલ્પ અવનીન્દ્રનાથે બનાવેલું છે. પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, ઢીંગલા-ઢીંગલી, પોતાની ઈચ્છા મુજબ બનાવતા.

જેમ રવીન્દ્રનાથનું સાહિત્યક્ષેત્ર તેમ જ ચિત્રકળાના ક્ષેત્રમાં આગવું સ્થાન છે તેવું જ અવનીન્દ્રનાથનું ચિત્રકળાની સાથે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આગવું પ્રદાન છે. ‘ખીરેર પુતુલ’, ‘બુડો આંગલા’, ‘રાજકાહિની’, ‘શકુંતલા’, ‘ખુદુર યાત્રા’ વગેરે બાળસાહિત્યનાં અમોલ પુસ્તકો ગણાય છે.

અવનીન્દ્રનાથે કહેલું અને શ્રીમતી રાણી ચંદે લખેલું ‘ઘરોઆ’ એટલે પરિવારની વાતોમાં જોરાસાંકોના ઠાકુર કુટુંબની તેમ જ એ યુગની ખૂબ રસપ્રદ વાતો આપણને જાણવા મળે છે. પ્રમથનાથ બીશીના કહેવા મુજબ, અવનીન્દ્રનાથની ‘જોરાસાંકોર ધારે’, ‘ઘરોઆ’ અને રવીન્દ્રનાથની ‘જીવનસ્મૃતિ’ અને ‘છેલેબેલા’માં જોરાસાંકોના ઠાકુર પરિવારના સંપૂર્ણ સામાજિક ઇતિહાસનો આપણને પરિચય મળે છે.

આ કુટુંબકથા (ઘરોઆ)નાં અનુવાદક સુજા શાહ

નાની વયથી શાસ્ત્રીય કંઠ્ય સંગીત અને સિતારની તાલીમ લેવાનું શરૂ કર્યું. અમદાવાદના ‘શ્રુતિ’ મંડળમાં જોડાયાં. સુગમ સંગીતના જાહેર કાર્યક્રમો આપ્યા તેમ જ ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો પરથી કાર્યક્રમો આપ્યા. અત્યારે સિતારના કાર્યક્રમો આપે છે. ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો પરથી પણ એનું નિયમિત પ્રસારણ થાય છે.

રવીન્દ્રસંગીતના અભ્યાસ માટે બંગાળી ભાષા શીખ્યાં. શ્રીમતી પ્રતિમાદેવી ઠાકુરકૃત ‘નિર્વાણ’ અને મીરાંદેવીલિખિત ‘સ્મૃતિકથા’નો બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ 2003માં પ્રકાશિત થયો, ત્યાર બાદ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ‘સે’ અને ત્રણ ટૂંકી વાર્તાઓ ‘ત્રીન સંગી’નો ‘તે અને ત્રણ સંગી’ શીર્ષકથી અનુવાદ 2005માં પ્રકાશિત થયો, જેને સાહિત્ય પરિષદનું શ્રેષ્ઠ અનુવાદ માટેનું પારિતોષિક મળ્યું. 2002માં ઇમેજ પબ્લિકેશને પરિચય પુસ્તિકા ‘રવીન્દ્ર સંગીત’ બહાર પાડી. ગત જમાનાનાં સુપ્રસિદ્ધ ગાયિકા શ્રીમતી જુથિકા રોયની આત્મકથા ‘આજ ઓ મને પડે’નું ભાષાંતર ‘ચૂપકે ચૂપકે બોલે મેના’ 2008માં પ્રકાશિત થયું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી પ્રબોધકુમાર સાન્યાલરચિત બંગાળી કૃતિ ‘મહાપ્રસ્થાનેર પથે’નો ગુજરાતી અનુવાદ ‘યાત્રિક’ 2009માં પ્રકાશિત થયો.

શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહેલી અને રાણી ચંદે લખેલી ‘ઘરોઆ’, તેમ જ રાણી ચંદકૃત ‘ગુરુદેવ’ અને ‘આલાપચારી રવીન્દ્રનાથ’ના અનુવાદ કરેલા છે.

ઘરોઆ કુટુંબકથા

(મારા જીવનના અંત ભાગમાં જ્યારે વિચારું કે સમગ્ર દેશમાંથી કોને વિશેષ સન્માન આપી શકાય ત્યારે સૌથી પ્રથમ અવનીન્દ્રનાથનું નામ મનમાં આવે. એમણે દેશનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. આત્મનિંદામાંથી, આત્મગ્લાનિમાંથી એને મુક્તિ અપાવી એને સન્માન અપાવ્યું છે. વિશ્વજનોના જ્ઞાનના સ્તરમાં સમાન અધિકાર અપાવ્યો છે. આજ સમગ્ર ભારતમાં યુગયુગાંતરના ચિત્રકળાના વારસાનું આત્મજ્ઞાન થયું છે. સમસ્ત ભારતવર્ષે આજ એમની પાસેથી શિક્ષાદાન ગ્રહણ કર્યું છે. બંગાળનું આ ગૌરવભર્યું પદ એમને લીધે જ દેશમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન પામ્યું છે. એમને આજે દેશલક્ષ્મી સ્વીકારે નહીં, આજ પણ એમના પ્રત્યે બેપરવાહ રહે, વિદેશનાં ખ્યાતનામ લોકોની ખુશામતમાં આત્મવંચના સ્વીકારી લે, તો આ યુગના ચરમ કર્તવ્યમાંથી બંગાળી જનતા ભ્રષ્ટ થશે. તેથી આજ હું એમને બંગાળના સરસ્વતીના વરપુત્રના આસન પર અગ્રસ્થાને બિરાજવા આમંત્રું છું.

શાંતિનિકેતન, 13 જુલાઈ, 1941

— રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

ગઈ પૂજાની રજાઓમાં ગુરુદેવ જ્યારે જોરાસાંકોના ઘરમાં માંદા હતા ત્યારે એમની સેવાચાકરી માટે અમે ત્યાં ઘણાં બધાં લોકો હતાં. ધીરે ધીરે ગુરુદેવની સ્થિતિ જ્યારે સુધરવા માંડી ત્યારે તે વખતે અવીન્દ્રનાથ ઠાકુરમહાશય ઘણી વાર જાતભાતની વાતો કરીને સભા જમાવતા. એમની વાત કહેવાની લઢણ જેમણે જોઈ ન હોય કે એમની વાણી જેમણે સાંભળી ન હોય એમને એ ખબર નહીં પડે; લખીને એ સમજાવવું અશક્ય. વાત કઈ લઢણથી કહેવી, કઈ વાતથી વધારે રસ જામશે એ બધું વિચારતા, વિવિધ પ્રસંગોમાં વિવિધ વાતોમાં અનેક મૂલ્યવાન વાતો અને ઘટનાઓ સાંભળતી ત્યારે દુઃખ થતું. સારી રીતે લખતાં

નથી આવડતું, તો પણ એ બધી અમૂલ્ય વાતો કોઈ જાણશે નહીં અને નષ્ટ થઈ જશે એ સહેવાતું નહીં. નવરાશની પળોમાં નોટબુકમાં લખી લેતી. આશા હતી કે એક દિવસ સારું લખનાર પાસે આ બધું લખાવી બધાંની આગળ રજૂ કરવાને લાયક બનાવીશ.

નેવેમ્બરના અંતમાં ગુરુદેવને લઈને બધાં શાંતિનિકેતન પાછાં ફર્યાં. અમારામાંનાં કેટલાંક લોકોએ સમય વહેંચી લીધો હતો, જેને જે સમય મળ્યો હોય તે મુજબ એમની પાસે રહીએ, અને એમની ચાકરી કરીએ. બે મહિનામાં ગુરુદેવનું સ્વાસ્થ્ય ઘણું સુધર્યું હતું ત્યારે મોટા ભાગે તેઓ દક્ષિણના વરંડામાં બેસી કવિતા લખતા. અમારા માટે ખાસ કંઈ કરવાનું રહેતું નહીં. એમની પાસે બેસી રહેતાં, સમયસર આહાર અને દવા આપતાં. તે વખતે ગુરુદેવ મને કહેતા, “રાણી, તું થોડો લખવાનો અભ્યાસ કર ને કોઈ ચિંતા ન કરીશ. કેટલું સારું, જે પણ ગમે તે લખી લાવ. હું તને બતાવીશ. આવી રીતે એક-બે વાર લખતાં જ જોઈશ કે લખવાનું તારે માટે ખાસ સહેલું થઈ જશે. ચૂપચાપ બેસી રહે છે, મારા માટે કેટલો બધો સમય વેડફે છે, મને નથી ગમતું.”

એક દિવસ મેં એમને કહ્યું, “મારું પોતાનું લખવાનું કંઈ સૂઝતું નથી. મારાથી એ નહીં થાય. જોકે એક ઇચ્છા છે કે આ વખતે અવનીન્દ્રનાથની પાસેથી વાતવાતમાં અનેક અમૂલ્ય વાર્તાઓ અને ઘટનાઓ સાંભળી છે, જે મને લાગે છે થોડાક લોકોએ જાણવી જરૂરી છે. ખાસ કરીને કલાકારોએ, તે બધું લખાણ કેવી રીતે લખવું તે તમે બતાવો તો એનાથી હું લખવાનું શરૂ કરી શકું.”

ગુરુદેવે મને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું. કહ્યું, “તું આજે જ મને તે શું લખી રાખ્યું છે તે લાવીને બતાવ.”

બપોરે મારું જે લખેલું હતું તે બરાબર સરખું ગોઠવી ગુરુદેવ પાસે ગઈ. બપોરના આરામ પછી તેઓ કોચ પર બેઠા હતા; બોલ્યા, “શું લાવી છે, જોઉં તો.” એમને હાથમાં લખાણ આપ્યું. તેઓ પહેલેથી છેલ્લે સુધી એકશ્વાસે વાંચી ગયા. કહ્યું, “આ ખૂબ સરસ થયું છે. અવન વાત કહે છે. હું જાણે સાંભળી શકું છું. વાતનો એકધારો પ્રવાહ વહેતો જાય છે આમાં કંઈ કરવાનું જ નથી રહેતું. જેવું છે એમ જ ભલે રહ્યું.”

ત્યાર પછી તેઓની ઇચ્છા મુજબ ‘પ્રવાસી’માં છપાયું.

ગુરુદેવ બહુ જ ખુશ. મને ઘણી વાર કહેતા, “અવન બેસીને લખે એવી

વ્યક્તિ નથી અને મહેનત કરીને લખતાં આવી સહજ ભાષા ન મળે. તને જેટલું મળે એટલું તું એની પાસેથી મેળવી લે.”

જૂનના અંત ભાગમાં વાતોના સંગ્રહ માટે ગુરુદેવે થોડા દિવસ માટે મને કલકત્તા મોકલી. તે વખતે ગુરુદેવની વાર્તા અથવા કવિતા લખવાનું કામ અમે લોકો જે એમની પાસે રહેતાં હતાં તે કરતાં. એમને આંગળીઓમાં ખૂબ દુઃખતું હતું. તેઓ લખી શકતા નહોતા, એમને તકલીફ થતી. તેઓ મોઢે મોઢે કહેતા જતા, અમે લખી લેતાં. તેથી એ વખતે કલકત્તા જવાની મારી ઇચ્છા નહોતી. પણ ગુરુદેવને વાતો સાંભળવી હતી એ પણ એક કામ હતું. શું કરું? ગુરુદેવ કહે, “તું ચિંતા ન કરીશ, તારી જગ્યા કોઈ નહીં લઈ શકે. આ મોઢું બંધ કર્યું એ મોઢું હવે ત્યારે બોલીશ જ્યારે તું પાછી આવીશ.” એટલું કહી હસીને મોઢા પર આંગળી મૂકી દીધી.

કલકત્તા આવી ગઈ. જોરાસાંકોના ઘરમાં જ રહેતી. અવનીન્દ્રનાથ પણ ખૂબ ખુશ. રવિકાકાને વાતો સાંભળવી છે. બે વખત આ ઘેર આવીને વાતો સાંભળાવી જાય. શું એમનો ઉત્સાહ. કહે, “જેટલું બને તેટલું લખી લે; મારી પાસે પણ ઘણો ઓછો સમય છે. કોને ખબર હતી કે રવિકાકા મારી આ બધી વાતો સાંભળીને આટલા ખુશ થશે.” બોલતાં બોલતાં એમની આંખો ભરાઈ આવી.

આટલા બધા દિવસ ગુરુદેવને મૂકીને આવતાં મનમાં કેવું થતું હતું! સાતેક દિવસોમાં ઘણી બધી વાતો ભેગી કરી શાંતિનિકેતન પાછી આવી. આવતી વખતે અવનીન્દ્રનાથ કહે, “જાઓ, બધી વાતો જઈને રવિકાકાને સાંભળાવજો. એમની આવી નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે વધારે પડતો આનંદ ઉત્સાહ બતાવતાં પણ ડર લાગે એ સમજીને એમને સાંભળાવજો. આ વાતો સાંભળીને માંદગીના બિંદાને એક ક્ષણ માટે પણ જો એમને આનંદ મળે તો એ મારો શ્રેષ્ઠ પુરસ્કાર ગણાશે.”

પાછા આવીને જ્યારે ગુરુદેવને પ્રણામ કરવા ગઈ, ત્યારે પહેલાં જ હાથ લંબાવીને પૂછ્યું, “આ વખતે શું લાવી છે જોઈ.” બધું જ લખાણ એકસાથે ન આપ્યું. પહેલાં સ્વદેશી યુગની લખેલી વાતો આપી - તે જ વખતે વાંચ્યું. વાંચતી વખતના એમના મોઢાના અને આંખોના ભાવ જોયા. એક અપૂર્વ દશ્ય. મનમાં થયું કે વાંચતાં વાંચતાં તેઓ એ યુગમાં ચાલ્યા ગયા છે. તે સમયના ખુદને જાણે સ્પષ્ટ રૂપે જોઈ રહ્યા છે. કોઈ કોઈ વાર કહેતાં, “અવન આટલું બધું કેવી રીતે યાદ રાખી શકે છે!” કોઈક વખત વળી સઈસ લોકોને રાખડી

પહેરાવવાનું દશ્ય આંખ સમક્ષ આવતાં હો હો કરી હસવા માંડતા. કેવું કર્યું હતું મેં તે વખતે કોઈક વાર મુખ ગંભીર થઈ જતું. કહેતાં, “અવને સાચું જ કહ્યું છે, મારા મત સાથે એ લોકોનો મત મળતો નહોતો. મારી માન્યતા આ બાબતમાં એકદમ જુદી હતી.”

તે દિવસની જેમ આ ઘટનાની વાતની સાથે બીજી વાતો પણ વાંચવા માટે એમની પાસે મૂકી રાખી. રોજ એક-બે વાંચતા. તે યુગના કાર્યરત રવીન્દ્રનાથને જોવા-મળવાથી એ કેટલા બધા આનંદિત થયા હતા! કેટલાય દિવસથી જોતી કે તેઓ આ બધાં સ્વપ્નોમાં મગ્ન થઈ ગયા છે. બધાંની સાથે આ જ બધી વાતો કરતા. કહેતા, “દરેક યુગની પોતાની મનોવૃત્તિ દેખાઈ આવે. તે વખતનો સ્વદેશી યુગ, ચારેય બાજુ કેવો એક ઉન્માદ! બંગાળનું આંદોલન, પી. એન. બોઝ કહેતા રવિબાબુ, થઈ ગયું. અર્થાત્ દેશનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. હું કહેતો, તે થયો, એમાં શું!” તે પછી ચાલ્યો ગયો એ યુગ, ચાલ્યો ગયો એ ઉન્માદ. ગંભીર થઈ ગયો હું. અહીં આવ્યો; ભાંગ્યુંતૂટ્યું ઘર, ઘરેણાંગાંઠા કંઈ નહીં, ગરીબની જેમ રહેવા લાગ્યો.

“અવને એ સમયના મને કેવી સરસ રીતે સમજીને રજૂ કર્યો છે. બધાં વિચારે કે મેં કાયમ પગ પર પગ ચડાવીને બાબુગીરી કરીને ચલાવ્યું છે; પરંતુ મારે શામાંથી પસાર થઈને બહાર આવવું પડ્યું હતું તે આ બધાં લખાણમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. આ તે એક ખૂબ મોટું કામ કર્યું છે તે મને એટલું ગમે છે, બધું જ જાણે આંખ આગળથી પસાર થાય છે. અવને અને બીજાં બધાંએ મારી સાથે કામ કર્યું છે - ડરીને કોઈ પાછળ હટ્યું નથી. એમનામાં ગગન બહુ સાહસિક હતો.”

“મેં કોઈની પણ સ્વાધીનતા પર ક્યારેય હસ્તક્ષેપ કર્યો નથી. હું કહેતો કે વિલાયતી વસ્તુઓ જેમને ખરીદવી હોય તે ખરીદે. આપણો ઉદ્દેશ એમને સમજાવવાનો છે. હું જોતો હતો ને તે વખતે દેશી સૂતરનું કપડું સારું બનતું નહીં. દેશી સૂતર મગાવીને મેં પણ કાપડ બનાવડાવ્યું હતું. કોઈને પણ જો વિલાયતી કપડાં પહેરવાં હોય તો હું શું કામ વાંધો લઉં. અમારું કામ લોકોની સ્વતંત્રતાની આડે નહીં આવીને એમને દેશની સારી-ખરાબ પરિસ્થિતિ સમજાવવી. એમના મનમાં તે ઠસાવવી. એટલે જ જ્યારે બિપિન પાલ અને બીજા બધાએ વિલાયતી કાપડનો બહિષ્કાર કરવાનું કહ્યું ત્યારે મેં ચોખ્ખું જ કહી દીધું કે હું આમાં નહીં.”

“ત્યારે હું કેટલું કામ કરતો હતો! કામનો કોઈ અંત જ નહોતો. રાત્રે એક વાગ્યે કોઈ વખત બિપિન પાલ આવીને હાજર. અમુક જગ્યાએ પોલીસ અત્યાચાર કરે છે. સુરેન¹ અને બીજા બધાને મોકલી દેતો. મારો એક જ આ સુરેન. એ તો ચાલ્યો ગયો. એને મેં જ મોટો કર્યો હતો, એને નિર્ભય બનાવ્યો હતો. બેપરવાહ થઈને કામ કરતાં શીખ્યો હતો.”

“નવાઈ લાગે છે. વિચારતો ત્યારે કે કેવી નિઃશંક નિર્ભય રીતે કામ કર્યું હતું! જે મનમાં આવતું તે કર્યું જતો - કોઈ જાતનો ડર નહોતો. અદ્ભુત સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ બધાંને એક પછી એક ચિત્રો અવને ખીલવ્યાં છે. એ એક યુગ અને એમાં એમના રવિકાકા પ્રકાશમાન. આજ અવનની વાતોમાં એ સમય જાણે સજીવ, પ્રાણવંત થઈ ફૂટી ઊઠ્યો. ફરી પાછો એ યુગમાં જઈ ખુદને જોઈ શકું છું. ત્યાં જ હું પરિપૂર્ણ હતો. પરિપૂર્ણ એવા મને લોકો ઓળખતા નથી. તેઓ મને જુદી જુદી બાજુએથી છિન્નભિન્ન કરીને જુએ છે. ત્યારે હું જીવંત હતો અને હવે અધમૂઓ થઈને કિનારે આવી પહોંચ્યો છું.”

કોઈક વાર વળી એમનાં માની વાતો વાંચતાં વાંચતાં કહેતા, “માને અમે જાણતા નહોતા, એમને અમે ક્યારેય પામ્યા નથી. તેઓ એમના ઓરડામાં ગાદી પર બેસી કાકી સાથે પત્તાં રમતાં. અમે કદાચ, કોઈક વખત ત્યાં જઈ ચડતાં તો નોકરો અમને જલદી બહાર લઈ આવતા. અમે તો જાણે મોટો ઉત્પાત્ત! મા શું છે એ ખબર જ ક્યાં પડી! એટલે તો મારા સાહિત્યમાં એમને સ્થાન નથી મળ્યું.. મારાં મોટાં બહેને જ મને ઉછેર્યો છે. એમને મારા પર ખૂબ પ્રેમ હતો. માને તો જ્યોતિદા અને મોટા ભાઈ પર જ વધારે પ્રેમ હતો. હું તો એમનો કાળો દીકરો મોટાં બહેન આગળ તો આ કાળો છોકરો જ સૌથી સારો હતો. તેઓ કહેતાં, જે કહો તે, પણ રવિ જેવું કોઈ નહીં. મોટાં બહેનના હાથમાંથી મને હાથમાં લીધો નવાં ભાભીએ² આમ બોલતાં બોલતાં ગુરુદેવની આંખો સજળ થઈ જતી.

તે વખતે જ્યારે જોરાસાંકોના ઘરમાં હતી, ત્યારે બે વાર વાતો સાંભળતી. ત્યારે રોજ સવારે અવનીન્દ્રનાથ વહેલી સવારે છ વાગ્યે આ ઘેર આવી જતા. દસ, સાડા દસ સુધી જાતજાતની વાતો થતી. એક દિવસ સવારે મોડે સુધી ન

1. સુરેન - રવીન્દ્રનાથના વચેટ ભાઈ સત્યેન્દ્રનાથ ઠાકુરના પુત્ર

2. કાદંબરીદેવી - નતૂન બૌન - નવા ભાભી - રવીન્દ્રનાથના ભાઈ જ્યોતિરીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં પત્ની

આવ્યા એટલે થયું કે તબિયત બગડી હશે. બીજા ઘેર જઈને જોયું તો તેઓ બગીચાના એક ખૂણામાં જાણે કંઈક શોધી રહ્યા છે. મને જોઈને બોલ્યા, “ના, એ હવે નહીં મળે, છેક બખોલમાં ઘૂસી ગયો છે.” મને જરી નવાઈ લાગી; પૂછ્યું, “આપ શું શોધો છો?” તેઓ કહે, “એક ઉંદર જીવતો મારા હાથમાંથી કૂદીને ક્યાંક ભાગી ગયો છે. એ બરાબર બખોલમાં ભરાઈને બેસી ગયો છે. ગઈ કાલે બપોરે લાકડાનો એક ઉંદર બનાવ્યો. આ આટલોક સરસ ઉંદર બન્યો હતો, ખાલી પૂંછડી ચોંટાડવાની બાકી હતી. નક્કી કર્યું કે આ પૂરું કરીને જ આજ ઊઠીશ. સાંજ પડવા આવી હતી. બરાબર દેખાતું નહોતું. ખુરશી વરંડાની રેલિંગ પાસે ખેંચી લાવી જેટલું અજવાળું મળે એટલામાં જેમતેમ કરીને તારની એક પૂંછડી જેવી ઉંદરને ચોંટાડીને ફેરવી. પૂંછડી સાથે ઉંદર હાથમાંથી કૂદી પડ્યો. ક્યાં ગયો? આ બાજુ શોધું, પેલી બાજુ શોધું. બાદશાહને કહ્યું. જરા દીવો લાવ તો, એક વાર શોધી જોઉં ક્યાં ભાગ્યો. ના, એ ક્યાંય ન મળ્યો. રાત્રે ઊંઘ પણ સારી ન આવી. સવાર થતાં ન થતાંમાં તો ઊઠી ગયો. વિચાર્યું કે કદાચ નીચે બગીચામાં પડી ગયો હોય. જોયું તો બીડીનાં ટૂંઠાં અને દીવાસળીની સળીઓ છૂટીછવાઈ વેરાયેલી હતી. નોકરોએ બીડી પીને નાખી હશે, પણ મારા ઉંદરનું કોઈ નામોનિશાન ન મળ્યું. એ જીવતો થઈ બખોલમાં બેસીને મજા જુએ છે. હવે શું થાય? ચાલો, તો હવે જઈએ, અને આપણી વાતો શરૂ કરીએ.”

પરંતુ આ આવડા અમથા તારની પૂંછડીવાળા લાકડાના ઉંદરે એમને ત્રણ દિવસ બગીચાના ખૂણેખાંચરે ફેરવ્યા. ઉપર ચડતાં-ઊતરતાં, એક વાર બીજા માળના વરંડાની બરોબર નીચેના બગીચાની થોડીક જગ્યામાં ઘડીક વાર માટે ફરીને શોધતા; કહેતા, “ઊભા રહો, એક વાર આંટો મારી આવું. કદાચ મળી જાય.”

આ વાત જ્યારે ગુરુદેવને કહી, ત્યારે ગુરુદેવનું શું હો હો કરીને હસવાનું! કહે, “અવન સદાયનો પાગલ.”

આ હસવામાં સ્નેહ જાણે શતધારામાં વરસે છે. ગુરુદેવ કહેતા, “અવનનાં રમકડાં બે-ત્રણ જાણ જુએ એના કરતાં પબ્લિક એક્ઝિબિશન કરે એમ કહે. ખૂબ સારું થશે. બધાંએ જોવું જોઈએ. ઘણું શીખવાનું છે. લોકો જુએ કે સર્જનશક્તિની ધારા કેટલી બધી રીતે વહી શકે છે! એ ચિત્ર કરતો હતો. તે પછી એક પછી બીજું અને હવે રમકડાં બનાવવાનાં શરૂ કર્યાં છે, તો પણ અટકી શકતો નથી.

- મારાં લખાણની જેમ, ના, સાર્યે જ અવનની સર્જનશક્તિ અદ્ભુત છે. જોકે એના કરતાં એક સ્થાને મારી શ્રેષ્ઠતા વધારે છે, તે મારાં ગીતો. અવન ગમે તેટલું બીજું કરે, પણ ગીત ન ગાઈ શકે. અહીં એણે હાર માનવી જ પડે.” આમ કહી હસવા લાગ્યા.

ગુરુદેવે જાતે આ લખાણોને પુસ્તકરૂપે બહાર પાડવા છાપવા માટે આપ્યાં. એમાં બીજી પણ વધારે વાતો ઉમેરવાની જરૂર લાગી. જુલાઈના મધ્યમાં ફરીથી થોડા દિવસો માટે કલકત્તા આવી. આવતી વખતે ગુરુદેવને પ્રણામ કરવા ગઈ. તે વખતે એમનું ઓપરેશન કરવાની વાત ચાલતી હતી. ગુરુદેવ કોચમાં બેઠા હતા, કેવો જાણે વિષાદપૂર્ણ ભાવ! પ્રણામ કરીને ઊઠવા જતી હતી તે વખતે તેઓ મારી પીઠ પંપાળતાં ધીરે ધીરે કહેવા લાગ્યા, “અવનને જઈને કહેજે કે મને ખૂબ આનંદ થયો છે. મારા જીવનની બધી ભુલાઈ ગયેલી ઘટનાઓ અવનના મુખે આટલી ખીલી ઊઠશે, આવું સ્પષ્ટ રૂપ લેશે, તે ક્યારેય વિચાર્યું નહોતું. અવનના મુખેથી આજ દેશના લોકો એના રવિકાકાને જાણે.”

અવનીન્દ્રનાથના સિત્તેરમા વર્ષના જન્મદિવસે દેશના લોકો શાંત બેસી રહે એ વાત ગુરુદેવને ખૂબ ચલિત કરી ગઈ. આસપાસનાં બધાંને તેઓ કહેતા, 12મી જુલાઈએ પણ એમણે કહ્યું, “હું અવન માટે વિચારું છું. આવી અવજ્ઞા કરવી યોગ્ય નહીં ગણાય. વખત નથી રહ્યો. કંઈક પણ વિશેષ રીતે કરવું જરૂરી છે. આ વખતે કલકત્તા આવીને એમણે બધાંને કહ્યું, “અવનને કશું જ જોઈતું નથી, જીવનમાં એણે કશું માગ્યું નથી, પરંતુ આ એક એવી વ્યક્તિ છે જેણે કળાજગતમાં યુગપ્રવર્તક પ્રગતિ કરી છે. આખા દેશની રુચિ બદલી નાખી છે. આખો દેશ જ્યારે બંધિયાર થઈ ગયો હતો ત્યારે અવને એની હવા બદલી નાખી. એટલે જ કહું છું, આજના દિવસે જો એને ભૂલી જઈએ તો બધું જ વ્યર્થ છે.”

અવનીન્દ્રનાથના જન્મદિવસે ઉત્સવ કરવા માટે એમનો પોતાનો ખૂબ મોટો વિરોધ હતો. આ બાબતમાં કોઈ એમને કંઈ કહેવા જાય તો ઠપકો ખાઈને પાછું ફરતું. તે વખતે જ્યારે કલકત્તા આવી ત્યારે ગુરુદેવે મને કહ્યું, “એમ હોય તો તું મારું નામ દઈને જ અવનને કહેજે.” પરંતુ મને પણ ખૂબ ડર લાગતો, કારણ કે એક દિવસ જોયું નંદદા^૩ આ બાબતમાં અવનીન્દ્રનાથને કહેવા માટે

એક વાર આગળ આવે અને વળી પાછા ફરે, આમથી તેમ ફર્યા કરે. છેક સુધી તેઓ પણ કંઈ ન કહી શક્યા. અવનીન્દ્રનાથ એકચિત્તે ઢીંગલી બનાવતા હતા. આ બાજુનો તો એમને કોઈ ખ્યાલ જ નહીં. તેથી આ વખતે કલકત્તા આવીને ગુરુદેવને પૂછ્યું, “અવનના જન્મોત્સવનું ક્યાં સુધી આવ્યું? ત્યારે લાગ જોઈને મેં ફરિયાદ કરી. ગુરુદેવે અવનીન્દ્રનાથને ખૂબ ધમકાવ્યા. મા જેમ તોફાની છોકરાને ધમકાવે તેમ. કહે, “અવન” તને આમાં વાંધો છે એનો શો અર્થ, દેશના લોકો જો કંઈ કરવા માગે એમાં તો તારો હાથ નથી. અવનીન્દ્રનાથ બીજું શું કરે? નાનો છોકરો ઠપકો ખાતાં જેવું મોઢું કરે તેવો અવનીન્દ્રનાથના મુખનો ભાવ થઈ ગયો. કહે, “આદેશ આપો છો એટલે માળા-ચંદન પહેરીશ, ફોટાબોટા પડાવીશ, પણ કહી દઉં છું કે કોઈ પણ જગ્યાએ જઈશ નહીં” એમ કહી ગુરુદેવને પ્રણામ કરી જાય ભાગ્યા. ગુરુદેવ હસી પડ્યા. બોલ્યા, “પાગલ, કોઈ છુટકારો નથી એમ જાણીને નાહો.”

એંસી વર્ષના કાકા સિત્તેર વર્ષના ભત્રીજાને ‘પાગલ’ કહીને હસે એ દશ્યનું વર્ણન કરીને કોણ સમજાવી શકે.

આ બધી વાતોને ગુરુદેવ આટલું માન આપશે એ અવનીન્દ્રનાથે પણ કોઈ વખત વિચાર્યું નહોતું. ગુરુદેવની ઇચ્છાનુસાર પુસ્તક છપાવાનું પૂરું થવા આવ્યું, પરંતુ થોડા દિવસ માટે એમના હાથમાં હું આપી ન શકી. આજે આ પુસ્તક હાથમાં લઈ વારે વારે એમને પ્રણામ કરું છું અને પ્રણામ કરું છું અવનીન્દ્રનાથને, જેમણે આ બધી વાતો દ્વારા મારી અંદર રસની ધારા વહાવી.

કલ્યાણિયા રાણી,

હું બોલ્યો છું, તમે લખ્યું છે. મારી ઝોળીમાં એટલી બધી વાતો ભેગી થયેલી છે, જે તમારા સિવાય કોઈ લખી શક્યું ન હોત. મારા નસીબે મારી અસ્તવ્યસ્ત ઘરેલુ વાતો સારી રીતે લખવાનો ભાર રવિકાકાએ તમારા હાથમાં મૂક્યો છે, નહીં તો ઘરની વાત ઘરમાં જ દટાઈ રહેત, છપાઈને બહાર ન પડત.

મારા શત શત આશીર્વાદ.

શુભાકાંક્ષી

શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર

મને ઘણી વાર યાદ આવે છે, એ અનેક દિવસ પહેલાંની વાત. રવિકાકાનું

બહુ પહેલાંનું એક જોડકણું. તે વખતમાં નીચે કચેરી હતી. ત્યાં એક મહાનન્દ નામના કર્મચારી હતા, સફેદ વાળ, લાંબી સફેદ દાઢી. એના જ નામનું, એનું બધું વર્ણન કરતાં, મોઢે મોઢે એક જોડકણું તૈયાર કર્યું હતું. સોમકા⁴ ઘણી વાર એ બોલતાં:

મહાનન્દ નામે એ કચેરીધામે
આછેન એક કર્મચારી
ધરિયા લેખની લેખેન પત્રખાનિ
સદા ઘાડ હેંટ કરી.

મહાનન્દ નામે આ કચેરીધામે.
છે એક કર્મચારી
પકડી પેન લખે પત્રો
સદા ડોક નીચે ઢાળી.

આ ઉપરાંત બીજું બધું વર્ણન હતું - યાદ નથી આવતું. એ ચોપડી મળત તો સારું થાત. એ જોડકણામાં કેવી કેવી મજાની વાત હતી -

હસ્તેતે બહુગુજની ન્યસ્ત
મશા માછિ વ્યતિવ્યસ્ત -
તાકિયાને દિયે ઠેસ.

હાથમાં પંખો છીંકણી રાખે
મચ્છર માખી એનાથી ભાગે
તકિયે અઢેલી બેસે.

શબ્દો ભૂલી ગયો છું. મહાનન્દ રાત-દિવસ પીઠ પાછળ એક તકિયો રાખી ચોપડામાં હિસાબકિતાબ લખતાં અને બીજા હાથમાં તાડપત્રીનો એક પંખો લઈ હંમેશાં હવા ખાતાં રવિકાકાને આ જોડકણું પૂછજે, બહુ મજા પડશે, કદાચ એમને યાદ આવી પણ જાય.

જુઓ, કળા શું વસ્તુ છે તે સમજાવીને કહેવું ખૂબ અઘરું છે. કળા એટલે શોખ. જેનામાં આ શોખ અંદરથી આવે એ કળાનું સર્જન કરી શકે, ચિત્ર કરી શકે, વાજિંત્ર વગાડી શકે, નાચી શકે, ગાઈ શકે - જે પણ કહો તે.